

Η έλλειψη οριζοντίου αμέσου αποτελέσματος των οδηγιών:
μια αρχή με συρρικνούμενη εμβέλεια;

1. Συμπληρώθηκαν, πριν λίγες ημέρες, πενήντα ακριβώς χρόνια από τη δημοσίευση της απόφασης Van Duyn¹, με την οποία αναγνωρίσθηκε από το Δικαστήριο, για πρώτη φορά, η δυνατότητα να αναπτύξει η διάταξη μιας οδηγίας άμεσο αποτέλεσμα. Η δυνατότητα, με άλλα λόγια, την οποία έχει ένας ιδιώτης, φυσικό ή νομικό πρόσωπο, να επικαλεσθεί, μετά την πάροδο της προθεσμίας μεταφοράς μιας οδηγίας στην εσωτερική έννομη τάξη κράτους μέλους, ένα δικαίωμα που κατοχυρώνει υπέρ αυτού η οδηγία, στηριζόμενος απ' ευθείας και αποκλειστικώς στην κρίσιμη διάταξη της οδηγίας αυτής. Και τούτο, έστω και αν το οικείο κράτος μέλος δεν συμμορφώθηκε στην υποχρέωσή του να μεταφέρει την οδηγία στην εσωτερική έννομη τάξη, έστω και αν την έχει μεταφέρει μεν, αλλά πλημμελώς, αλλοιώνοντας, λόγου χάριν, το περιεχόμενο ή την εμβέλεια του δικαιώματος που επικαλείται ο ιδιώτης.
2. Είναι, βέβαια, γνωστές οι προϋποθέσεις τις οποίες πρέπει να πληροί η διάταξη της οδηγίας προκειμένου να είναι ικανή να αναπτύξει τέτοιο άμεσο αποτέλεσμα: η διάταξη πρέπει να είναι σαφής και ανεπιφύλακτη. Αλλά ακόμη και αν διαπιστωθεί ότι συντρέχουν αυτές οι προϋποθέσεις, μπορεί να υπάρχει, σύμφωνα με τη νομολογία, ένα επί πλέον εμπόδιο στη δυνατότητα της διάταξης μιας οδηγίας να αναπτύξει άμεσο αποτέλεσμα. Το εμπόδιο αυτό δεν ανάγεται στη φύση και το περιεχόμενο της **διάταξης** της οποίας γίνεται επίκληση,

¹ Απόφαση της 4ης Δεκεμβρίου 1974, van Duyn (41/74, EU:C:1974:133).

αλλά στη φύση και το αντικείμενο της **διαφοράς** στο πλαίσιο της οποίας χωρεί η επίκληση της διάταξης. Πρόκειται για την αρχή, την οποία διέπλασε η νομολογία του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία η διάταξη μιας οδηγίας, έστω και αν είναι σαφής και ανεπιφύλακτη, δεν μπορεί να αναπτύξει **οριζόντιο** άμεσο αποτέλεσμα.

3. Στο ζήτημα αυτό, υπήρξαν, εδώ και μερικά χρόνια, ορισμένες νομολογιακές εξελίξεις που θα μπορούσαν να δώσουν την εντύπωση ότι η εμβέλεια της αρχής του αποκλεισμού του οριζοντίου αμέσου αποτελέσματος των οδηγιών συρρικνώνεται. Έχει βάση αυτή η εντύπωση; Αυτό το ερώτημα τίθεται στο πλαίσιο της σημερινής δεύτερης θεματικής. Θα αποπειραθώ, εξετάζοντας τις νομολογιακές αυτές εξελίξεις, να δώσω μια απάντηση στο ερώτημα αυτό, στο κύριο, δεύτερο μέρος της εισήγησής μου. Θα προηγηθεί ένα σύντομο πρώτο μέρος, το οποίο σκοπεί, εν είδει προλόγου, να θυμίσει την ratio της αρχής του αποκλεισμού του οριζοντίου αμέσου αποτελέσματος των οδηγιών καθώς και την εμβέλειά της.

I. Η αρχή: Ratio και εμβέλεια

4. Η νομολογία περί της δυνατότητας της διάταξης μιας οδηγίας να αναπτύσσει άμεσο αποτέλεσμα διεπλάσθη από το Δικαστήριο εξ αφορμής προδικαστικών ερωτημάτων υποβληθέντων από εθνικά δικαστήρια στο πλαίσιο διαφορών μεταξύ ιδιώτη και δημόσιας αρχής. Ο ιδιώτης, θεωρώντας ότι η διάταξη οδηγίας που επεκαλείτο του διασφάλιζε ένα δικαίωμα, και τούτο κατά τρόπο σαφή και ανεπιφύλακτο, ζητούσε από το εθνικό δικαστήριο να αναγνωρίσει το δικαίωμά του αυτό έναντι της αντιδίκου του δημόσιας αρχής, έστω και αν το οικείο κράτος μέλος, παραβιάζοντας τη

σχετική του υποχρέωση, δεν είχε μεταφέρει ακόμη την οδηγία ή την είχε μεταφέρει πλημμελώς.

5. Σχετικά σύντομα, όμως, το ζήτημα του αμέσου αποτελέσματος οδηγίας, μη εμπροθέσμως ή πλημμελώς μεταφερθείσης, ετέθη ενώπιον του Δικαστηρίου υπό όρους ουσιωδώς διαφορετικούς. Εθνικά δικαστήρια υπέβαλαν, πράγματι, στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα που αφορούσαν μεν το ζήτημα του αμέσου αποτελέσματος μιας οδηγίας, είχαν, όμως, ανακύψει επί διαφοράς εγερθείσης όχι στο πλαίσιο της **κάθετης** σχέσης μεταξύ δημόσιας αρχής και ιδιώτη, αλλά στο πλαίσιο μιας **οριζόντιας** σχέσης μεταξύ ιδιωτών. Έτσι, στην απόφαση Marshall² διατυπώθηκε, για πρώτη φορά, ο κανόνας, σύμφωνα με τον οποίον (και παραθέτω εδώ τη στερεότυπη διατύπωση που χρησιμοποιεί έκτοτε η νομολογία) «μια οδηγία, αυτή καθαυτή, δεν γεννά υποχρεώσεις εις βάρος ιδιώτη και επομένως δεν μπορεί να γίνει επίκλησή της κατ' αυτού». Στερεότυπη ή με μικρές παραλλαγές είναι και η διατύπωση της ratio του κανόνα: κατά τις Συνθήκες (και, ειδικότερα, κατά το άρθρο 288, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ), ο δεσμευτικός χαρακτήρας μιας οδηγίας, στον οποίο και στηρίζεται η δυνατότητα επίκλησής της ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, υφίσταται μόνο έναντι «κάθε κράτους μέλους στο οποίο απευθύνεται». Η δε Ένωση έχει αρμοδιότητα να επιβάλλει σε ιδιώτες υποχρεώσεις, με κανόνες γενικής εφαρμογής, μόνον στις περιπτώσεις που οι Συνθήκες απονέμουν στην Ένωση εξουσία έκδοσης κανονισμών. Το τελευταίο αυτό στοιχείο της ratio διατυπώθηκε, θυμίζω, στην απόφαση Faccini Dori³, με την οποία το Δικαστήριο απέκρουσε ρητή πρόσκληση του εθνικού

² Απόφαση της 26^{ης} Φεβρουαρίου 1986, Marshall (52/84, EU:C:1986:84).

³ Απόφαση της 14^{ης} Ιουλίου 1994, Faccini Dori (C-91/92, EU:C:1994:292, σκέψεις 22 έως 25).

δικαστηρίου, αλλά και του γενικού εισαγγελέα K-O. Lenz, να ανατρέψει την αρχή που διατύπωσε στην υπόθεση Marshall.

6. Αυτά ως προς τη ratio της αρχής. Ως προς την εμβέλειά της, είναι χρήσιμο να υπενθυμίσω δύο στοιχεία.
7. Το πρώτο: εφόσον μια οδηγία δεν μπορεί να επιβάλει, αφ' εαυτής, υποχρέωση σε ιδιώτη, η άμεση εφαρμογή οδηγίας αποκλείεται όχι μόνον στα πλαίσια **οριζόντιας** σχέσης μεταξύ ιδιωτών, αλλά και στα πλαίσια αυτού που θα μπορούσα να ονομάσω **αντίστροφα κάθετη** σχέση. Εξηγούμαι: ορίζω ως κάθετη σχέση, στο πλαίσιο της οποίας μπορεί, όπως είπα, να αναπτύξει άμεση ισχύ μια οδηγία, την σχέση στην οποία είναι ο ιδιώτης που επικαλείται έναντι δημόσιας αρχής δικαίωμα που του παρέχει η οδηγία. Σ' αυτό που αποκαλώ, αντίθετα, αντίστροφα κάθετη σχέση, είναι η δημόσια αρχή που επικαλείται, προκειμένου να εγείρει ποινική αξίωση έναντι του ιδιώτη ή προκειμένου να του επιβάλει διοικητική κύρωση, υποχρέωση του ιδιώτη που, κατά τη δημόσια αρχή, γεννάται (ή επιτείνεται) από μία οδηγία την οποία, όμως, το ίδιο το κράτος μέλος που την επικαλείται δεν την έχει μεταφέρει στο εθνικό του δίκαιο. Το πιο γνωστό, ίσως, σχετικό παράδειγμα από τη νομολογία είναι η απόφαση Berlusconi⁴, στην οποία το Δικαστήριο υπενθύμισε⁵ προηγούμενη νομολογία του σύμφωνα με την οποία «οι οδηγίες δεν μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα, αυτές καθαυτές και ανεξαρτήτως του εσωτερικού νόμου που το κράτος μέλος θεσπίζει για την εφαρμογή τους, τη στοιχειοθέτηση ή επίταση της ποινικής ευθύνης όσων ενεργούν κατά παράβαση των διατάξεών τους». Κι εδώ, η ratio είναι, ουσιαστικά, η ίδια: η επιβολή ποινής σε έναν ιδιώτη επειδή δεν συμμορφώθηκε με μία υποχρέωση που

⁴ Απόφαση της 3^{ης} Μαΐου 2005, Berlusconi e.a. (C-387/02, C-391/02 et C-403/02, EU:C:2005:270, σκέψεις 72 ως 78).

⁵ Βλ. σκέψη 74.

απορρέει αποκλειστικά από μια οδηγία, μη μεταφερθείσα στο εθνικό δίκαιο, ισοδυναμεί με την επιβολή αυτής καθεαυτής της υποχρέωσης, αφού για να αποφύγει την ποινή, ο ιδιώτης πρέπει να συμμορφωθεί με την υποχρέωση. Αντίστοιχη κρίση για τις διοικητικές κυρώσεις συνάγεται από την παλαιότερη απόφαση *Daihatsu Deutschland*⁶.

8. Το δεύτερο στοιχείο (και με αυτό ολοκληρώνω το πρώτο, εισαγωγικό, μέρος της εισήγησης) είναι το εξής: Ο αποκλεισμός του αμέσου αποτελέσματος οδηγίας, είτε λόγω του ότι δεν είναι σαφής και ανεπιφύλακτη, είτε διότι γίνεται επίκλησή της προκειμένου να επιβληθεί σε ιδιώτη υποχρέωση, αποκλείει τη δυνατότητα να παραμερισθεί, από τον εθνικό δικαστή, εθνική διάταξη μη συμβατή με την οδηγία. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει καθόλου ότι αποκλείεται, εξ ορισμού και άνευ ετέρου, οποιαδήποτε επιρροή της οδηγίας στην έκβαση της ένδικης διαφοράς στο πλαίσιο της οποίας γίνεται η επίκλησή της. Με τη σημαντική, σχετικά πρόσφατη, απόφαση *Popławski*⁷, που «κωδικοποιεί» κατά κάποιο τρόπο, τη σχετική προβληματική, επιβεβαιώθηκε το εξής: ακόμη και αν μια διάταξη του παραγώγου δικαίου δεν είναι προικισμένη με άμεσο αποτέλεσμα, οι αρχές των κρατών μελών και, κατ' εξοχήν, τα δικαστήρια που επιλαμβάνονται σχετικής διαφοράς, υποχρεούνται να προβαίνουν, κατά το μέτρο του δυνατού, σε σύμφωνη με το δίκαιο της Ένωσης ερμηνεία της εθνικής νομοθεσίας. Έτσι, ώστε να διασφαλισθεί, έστω και υπό αυτές τις συνθήκες, η επίλυση της διαφοράς κατά τρόπο συμβατό με τον σκοπό της κρίσιμης διάταξης του παραγώγου δικαίου (διατάξης, η οποία, υπενθυμίζω, στερείται αμέσου αποτελέσματος). Η υποχρέωση αυτή του δικαστή ισχύει

⁶ Απόφαση της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1997, *Daihatsu Deutschland* (C-97/96, EU:C:1997:581, σκέψεις 24 ως 26).

⁷ Απόφαση της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 2019, *Popławski* (C-573/17, EU:C:2019:530)

ακέραιη και όταν το άμεσο αποτέλεσμα οδηγίας αποκλείεται λόγω του ότι η επίκλησή της σκοπεί στην επιβολή υποχρέωσης σε ιδιώτη. Όπως είχε ήδη κριθεί στην απόφαση *Faccini Dori*⁸, εθνικό δικαστήριο, το οποίο επιλαμβάνεται διαφοράς ανακύπτουσας αποκλειστικώς μεταξύ ιδιωτών, υποχρεούται να λαμβάνει υπόψη το σύνολο των κανόνων του εσωτερικού δικαίου και να τους ερμηνεύει, στο μέτρο του δυνατού, υπό το πρίσμα του γράμματος και του σκοπού της στερούμενης άμεσου αποτελέσματος οδηγίας προκειμένου να καταλήξει σε λύση σύμφωνη προς τον σκοπό που η οδηγία αυτή επιδιώκει. Ακόμη και αν αυτό συνεπάγεται τροποποίηση πάγιας σχετικής νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων, στηριζόμενη σε ερμηνεία του εσωτερικού δικαίου μη συμβατή προς τους σκοπούς της οδηγίας. Υπογραμμίζω, ωστόσο, την έκφραση « στο μέτρο του δυνατού». Όπως έχει, πράγματι, παγίως κρίνει το Δικαστήριο, η υποχρέωση ερμηνείας του εθνικού δικαίου σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο (εν προκειμένω, σύμφωνα με οδηγία μη μεταφερθείσα ή πλημμελώς μεταφερθείσα στην εσωτερική έννομη τάξη) βρίσκει τα όριά της στην υποχρέωση του δικαστή να εφαρμόσει τις κοινώς παραδεδεγμένες μεθόδους ερμηνείας. Και, οπωσδήποτε, ρητώς και παγίως έχει κρίνει το Δικαστήριο ότι η υποχρέωση αυτή δεν μπορεί να οδηγήσει σε *contra legem* ερμηνεία, σε ερμηνευτική, δηλαδή, εκδοχή που παραμερίζει εντελώς το, καθ' υπόθεση, σαφές γράμμα της κρίσιμης εθνικής διάταξης⁹.

⁸ Σκέψη 26.

⁹ Βλ., λ.χ. απόφαση της 20^{ης} Φεβρουαρίου 2024, Χ (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας) (C-715/20, EU:C:2024:139, σκέψεις 69 και 70).

II. Η αρχή τελεί υπό συρρίκνωση;

9. Μετά την υπενθύμιση της ratio και της εμβέλειας της αρχής του αποκλεισμού του οριζοντίου αποτελέσματος των οδηγιών, έρχομαι τώρα, στο κύριο μέρος της εισήγησής μου, να εξετάσω αν μια άλλη σειρά αποφάσεων του Δικαστηρίου, κατά τα λοιπά πολύ σημαντική, μπορεί να γίνει αντιληπτή ως απόκλιση από την αρχή αυτή ή, έστω, συρρίκνωσή της.
10. Απώτερος πρόγονος της νομολογιακής αυτής γραμμής είναι η απόφαση Mangold του Τμήματος Μείζονος Συνθέσεως¹⁰. Απαντώντας σε προδικαστικό ερώτημα που είχε υποβληθεί στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78¹¹ για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και στην εργασία έχει την έννοια ότι απαγορεύει εθνική ρύθμιση, όπως ήταν η κρίσιμη στην κύρια δίκη, και προσέθεσε ρητά τα εξής: «Εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να διασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητα της γενικής αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω ηλικίας, μη εφαρμόζοντας οποιαδήποτε αντίθετη διάταξη του εθνικού δικαίου, τούτο δε μολονότι η προθεσμία μεταφοράς στο εσωτερικό δίκαιο της εν λόγω οδηγίας δεν έχει ακόμη λήξει». Πώς μπορούσε να εξηγηθεί αυτή η λύση, εφόσον επρόκειτο για διαφορά μεταξύ ιδιωτών και η κρίσιμη οδηγία δεν είχε μεταφερθεί στην εσωτερική έννομη τάξη, δοθέντος ότι δεν είχε καν λήξει η προθεσμία μεταφοράς της;
11. Το τοπίο άρχισε να ξεκαθαρίζει με την μεταγενέστερη απόφαση Küçükdeveci¹² του Τμήματος Μείζονος Συνθέσεως. Η διαφορά της κύριας δίκης είχε ανακύψει μεταξύ

¹⁰ Απόφαση της 22ας Νοεμβρίου 2005, Mangold (C-144/04, EU:C:2005:709, σκέψη 78).

¹¹ Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (ΕΕ 2000 L 303, σ. 16).

¹² Απόφαση της 19^{ης} Ιανουαρίου 2010, Küçükdeveci (C-555/07, EU:C:2010:21, βλ. ιδίως σκέψεις 50 και 51).

εργαζομένης και του πρώην εργοδότη της (επρόκειτο, λοιπόν, για διαφορά μεταξύ ιδιωτών) και αφορούσε τον υπολογισμό της τηρητέας προθεσμίας για την καταγγελία της συμβάσεως εργασίας. Επικαλούμενος τις σχετικές εθνικές ρυθμίσεις, ο εργοδότης είχε υπολογίσει την προθεσμία χωρίς να λάβει υπόψη διαστήματα απασχόλησης που διανύθηκαν πριν τη συμπλήρωση του 25^{ου} έτους της ηλικίας της εργαζομένης. Έτσι, κρίσιμο για την επίλυση της διαφοράς, η οποία είχε ανακύψει μετά τη λήξη της προθεσμίας μεταφοράς της οδηγίας 2000/78 για την ίση μεταχείριση στην εργασία, ήταν το ζήτημα αν οι εθνικές ρυθμίσεις που είχε επικαλεσθεί ο εργοδότης συνιστούσαν ευθεία διάκριση λόγω ηλικίας και ήσαν, κατά τούτο, αντίθετες με την οδηγία 2000/78. Το Δικαστήριο απάντησε στο σχετικό προδικαστικό ερώτημα διευκρινίζοντας ότι η εξέταση του ζητήματος πρέπει να χωρήσει βάσει του πρωτογενούς δικαίου και δη της γενικής αρχής του δικαίου της Ένωσης που απαγορεύει κάθε διάκριση λόγω ηλικίας. Αρχή, μας λέει το Δικαστήριο, την οποία δεν εισάγει το πρώτον η οδηγία 2000/78, αλλά, απλώς, την εξειδικεύει («την συγκεκριμενοποιεί, χωρίς να [την] καθιερώνει»). Θα παρατηρήσατε ότι το Δικαστήριο αναφέρεται στη «γενική αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ηλικίας», καθώς η διαφορά της κύριας δίκης αφορούσε πραγματικά περιστατικά προγενέστερα της θέσης σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας, με την οποία ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: «Χάρτης») απέκτησε ισχύ ίση με αυτή των συνθηκών. Στις μεταγενέστερες συναφείς αποφάσεις, με πρώτη την απόφαση HK Danmark¹³, η αρχή της απαγορεύσεως των

¹³ Απόφαση της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 2013, HK Danmark (C-476/11, EU:C:2013:590, σκέψεις 19, 69 και διατακτικό).

διακρίσεων, λόγω, μεταξύ άλλων, και ηλικίας δεν αναφέρεται πλέον ως γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης αλλά ως αρχή την οποία κατοχυρώνει ρητώς το άρθρο 21 του Χάρτη.

12. Από αυτές τις μεταγενέστερες αποφάσεις, θα ήθελα να κάνω ειδική αναφορά σε τρεις αποφάσεις του Τμήματος Μείζονος Συνθέσεως του Δικαστηρίου. Οι δύο πρώτες εκδόθηκαν με μερικούς μήνες διαφορά, το 2018, ενώ η τρίτη είναι εντελώς πρόσφατη, καθώς δημοσιεύθηκε τον Φεβρουάριο του έτους που τελειώνει.
13. Η πρώτη από τις αποφάσεις αυτές είναι η απόφαση στην υπόθεση Egenberger¹⁴. Η διαφορά στην κύρια δίκη: ένα γερμανικό προτεσταντικό σωματείο δημοσίευσε, το 2012, προσφορά θέσεως εργασίας, στην οποία ετάσσετο ως όρος ότι οι υποψήφιοι έπρεπε να είναι μέλη προτεσταντικής εκκλησίας. Η κ. Egenberger υπέβαλε υποψηφιότητα για τη θέση, για την οποία, ωστόσο, προτιμήθηκε τελικώς άλλος υποψήφιος. Εκτιμώντας ότι η υποψηφιότητά της είχε απορριφθεί διότι ήταν άθρησκη, ενώ ο προσληφθείς είχε δηλώσει ότι είναι ενεργό μέλος προτεσταντικής εκκλησίας, η κ. Egenberger άσκησε εναντίον του σωματείου αγωγή αποζημιώσεως. Διαφορά, λοιπόν, μεταξύ ιδιωτών, στο πλαίσιο της οποίας ετέθη ενώπιον του εθνικού δικαστή το ζήτημα αν οι εθνικές διατάξεις, οι οποίες επέτρεπαν, πράγματι, κατ' αρχήν, πλήρωση θέσεων εργασίας σε εκκλησιαστικές οργανώσεις με γνώμονα το θρήσκευμα, ήσαν συμβατές με το δίκαιο της Ένωσης και δη με τις διατάξεις της οδηγίας 2000/78. Το ζήτημα είχε και δικονομική διάσταση, καθώς το εθνικό δικαστήριο ενδιαφερόταν να μάθει ποια πρέπει να είναι η έκταση και η ένταση του ελέγχου που οφείλει να ασκεί ο

¹⁴ Απόφαση της 17^{ης} Απριλίου 2018, Egenberger (C-414/16, EU:C:2018:257, σκέψεις 75 ως 82). Σχετική και η απόφαση της 22ας Ιανουαρίου 2019, Cresco Investigation (C-193/17, EU:C:2019:43).

εθνικός δικαστής όταν καλείται να κρίνει αν δικαιολογείται, σε συγκεκριμένη περίπτωση, μια τέτοια διαφορετική μεταχείριση με βάση το θρήσκευμα.

14. Από πλευράς ενωσιακού δικαίου, το κρίσιμο ήταν ότι η οδηγία 2000/78 προβλέπει μεν ότι τα κράτη μέλη έχουν τη δυνατότητα να διατηρήσουν ή να προβλέψουν ρυθμίσεις οι οποίες επιτρέπουν, κατ' αρχήν, σε εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα και, γενικότερα, σε θρησκευτικές οργανώσεις να διακρίνουν, σε ζητήματα απασχόλησης, μεταξύ προσώπων με βάση τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, τούτο όμως εφόσον συντρέχουν, σωρευτικώς, δύο προϋποθέσεις: Η πρώτη, ουσιαστική, η δεύτερη, διαδικαστική. Η πρώτη, ουσιαστική, προϋπόθεση είναι ότι η διαφορετική αυτή μεταχείριση δεν πρέπει να συνιστά αθέμιτη διάκριση λόγω θρησκεύματος. Και, για το λόγο αυτόν, μπορεί να δικαιολογηθεί μόνον όταν, λαμβανομένων υπόψη των εκάστοτε συνθηκών, το θρήσκευμα αποτελεί, πράγματι, επαγγελματική απαίτηση ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη. Η δεύτερη προϋπόθεση, διαδικαστικής φύσεως, είναι ότι το εθνικό δικονομικό σύστημα πρέπει να διασφαλίζει ότι ο εργαζόμενος που θεωρεί ότι έχει υποστεί διάκριση έχει το δικαίωμα να εγείρει σχετική διαφορά ενώπιον δικαιοδοτικού οργάνου, να επικαλεσθεί τα πραγματικά περιστατικά από τα οποία θα μπορούσε να συναχθεί ότι στοιχειοθετείται διάκριση και να απαιτήσει από τον αντίδικό του να αποδείξει το αντίθετο.
15. Υπό τα δεδομένα αυτά, το γερμανικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο Εργατικών Διαφορών (Bundesarbeitsgericht) υπέβαλε στο Δικαστήριο σειρά προδικαστικών ερωτημάτων, μεταξύ των οποίων και το εξής: Μπορεί εθνικό δικαστήριο, το οποίο έχει επιληφθεί διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, να παραμερίσει εθνική ρύθμιση η οποία δεν μπορεί να

ερμηνευθεί κατά τρόπο συνάδοντα με τις προϋποθέσεις (ουσιαστικές και διαδικαστικές) υπό τις οποίες και μόνον είναι ανεκτή, υπό την οδηγία 2000/78, διαφορετική, λόγω θρησκευματος, μεταχείριση εργαζομένων; Πώς απάντησε το Δικαστήριο; Υπενθύμισε, κατ' αρχάς, ότι σε κάθε περίπτωση επικλήσεως οδηγίας ενώπιον του εθνικού δικαστή, περιλαμβανομένης της περιπτώσεως που χωρεί επίκληση οδηγίας σε διαφορά μεταξύ ιδιωτών, ο δικαστής που θα επιληφθεί της διαφοράς οφείλει να καταβάλει κάθε προσπάθεια ώστε το εθνικό δίκαιο να ερμηνευθεί σύμφωνα με το σκοπό της οδηγίας, αποκλίνοντας, εν ανάγκη, ακόμη και από σχετική προϋπάρχουσα εθνική νομολογία, με μόνο όριο τον αποκλεισμό της *contra legem* ερμηνείας του εθνικού δικαίου. Η υπενθύμιση, όμως, αυτή δεν ήταν, βεβαίως, αρκετή για να απαντηθεί το ερώτημα που έθετε το *Bundesarbeitsgericht*. Διότι το *Bundesarbeitsgericht* ερωτούσε, κατ' ουσίαν, τι πρέπει να κάνει αν, παρ' όλες τις ερμηνευτικές του προσπάθειες, οι κρίσιμες εθνικές ρυθμίσεις **δεν** είναι δυνατόν να ερμηνευθούν κατά τρόπο σύμφωνο με την οδηγία 2000/78. Πρέπει, στην περίπτωση αυτήν, να **παραμερίσει** τις κρίσιμες εθνικές διατάξεις και να κρίνει την υπόθεση με βάση τις κρίσιμες διατάξεις της οδηγίας και μόνον; Πρέπει, με άλλα λόγια, να αναγνωρίσει, εν τέλει, στις διατάξεις αυτές της οδηγίας άμεσο αποτέλεσμα και τούτο παρά το γεγονός ότι η διαφορά της οποίας έχει επιληφθεί είναι διαφορά μεταξύ ιδιωτών;

16. Το Δικαστήριο έδωσε στο ερώτημα καταφατική απάντηση, και τούτο με την εξής αιτιολογία: Πρώτον, η οδηγία δεν κατοχυρώνει το πρώτον και αφεαυτής την απαγόρευση της διακρίσεως λόγω θρησκευματος. Η απαγόρευση αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 21, παράγραφος 1, του Χάρτη. Και

λόγω του επιτακτικού χαρακτήρα αυτής της απαγορεύσεως, το άρθρο 21 παράγραφος 1 του Χάρτη αναπτύσσει άμεσο αποτέλεσμα, υπό την έννοια ότι η απαγόρευση που κατοχυρώνει είναι, αφεαυτής, ικανή να απονείμει στους ιδιώτες δικαίωμα δυνάμενο να προβληθεί, καθεαυτό, στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών που εμπίπτει σε τομέα που διέπεται από το δίκαιο της Ένωσης, όπως πρόκειται βέβαια και για τις διαφορές που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2000/78. Δεύτερον, και κατά το μέρος που αφορά τη διαδικαστική διάσταση του ζητήματος, όταν η οδηγία αυτή αναφέρεται στην ανάγκη αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των εργαζομένων, δεν κατοχυρώνει το πρώτον και αφεαυτής, το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας στον τομέα που ρυθμίζει, αλλά εφαρμόζει, απλώς, στον ειδικό αυτόν τομέα, το δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη. Το άρθρο, όμως, αυτό, κατοχυρώνοντας το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας σε όλους τους τομείς που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, δεν χρήζει περαιτέρω εξειδικεύσεων. Το άρθρο 47 του Χάρτη είναι, με άλλα λόγια, διάταξη σαφής και ανεπιφύλακτη και αναπτύσσει, επομένως, άμεσο αποτέλεσμα. Το Δικαστήριο διαπίστωσε, λοιπόν, ότι οι κρίσιμες διατάξεις της οδηγίας 2000/78 αρκούνται σε απλή εφαρμογή, στον τομέα της απασχόλησης, αφενός της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω θρησκειότητας και αφετέρου του δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Απαγόρευση και δικαίωμα που προκύπτουν από διατάξεις του Χάρτη, προικισμένες με άμεσο αποτέλεσμα. Έτσι, το Δικαστήριο απάντησε στο Bundesarbeitsgericht ότι αν οι κρίσιμες εθνικές διατάξεις δεν μπορούν να ερμηνευθούν σύμφωνα με την οδηγία, η οποία υπό ορισμένες προϋποθέσεις και μόνον

επιτρέπει διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκευματος και η οποία απαιτεί, επί πλέον, αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο της συνδρομής αυτών των προϋποθέσεων, οι εθνικές αυτές διατάξεις πρέπει να παραμερισθούν και η διαφορά να κριθεί με βάση της επιταγές του δικαίου της Ένωσης και μόνον ¹⁵.

17. Αν αναφέρθηκα τόσο εκτενώς στην απόφαση Egenberger είναι γιατί αποτελεί το αναγκαίο πλαίσιο αναφοράς για την κατανόηση και των δύο τελευταίων αποφάσεων στις οποίες θα ήθελα να αναφερθώ στο πλαίσιο αυτού του δεύτερου μέρους της εισήγησής μου. Με την πρώτη από αυτές, την απόφαση Max-Planck-Gesellschaft¹⁶, το Δικαστήριο απάντησε σε προδικαστικά ερωτήματα που του είχε και πάλι υποβάλει το Bundesarbeitsgericht. Στην κύρια δίκη, είχε τεθεί το ζήτημα συμβατότητας εθνικών διατάξεων, που αφορούσαν στους όρους υπό τους οποίους χορηγείται στους εργαζομένους η ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, με συναφείς διατάξεις, αφενός της οδηγίας 2003/88 που αφορά στην οργάνωση του χρόνου εργασίας¹⁷ και, αφετέρου, με το άρθρο 31, παράγραφος 2 του Χάρτη που κατοχυρώνει, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα των εργαζομένων σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών. Μεταξύ άλλων, το δικαστήριο της παραπομπής έθετε ευθέως το ζήτημα αν οι διατάξεις της οδηγίας και το άρθρο 31, παράγραφος 2 του Χάρτη μπορούσαν να τύχουν επικλήσεως στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ εργαζομένου και του εργοδότη του, νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου, στο πλαίσιο, δηλαδή, διαφοράς μεταξύ ιδιωτών. Απαντώντας, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι το δικαίωμα των εργαζομένων σε ετήσια άδεια άνευ αποδοχών δεν αποτελεί δικαίωμα που εισάγει το πρώτον και

¹⁵ Απόφαση Egenberger, σκέψη 82.

¹⁶ Απόφαση της 6^{ης} Νοεμβρίου 2018, Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften (C-684/16, EU:C:2018:874, σκέψεις 69 ως 81).

¹⁷ Οδηγία 2003/88/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας (ΕΕ 2003, L 299, σ. 9).

αυτοτελώς η οδηγία του 2003/88, αλλά δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 31 παράγραφος 2, του Χάρτη. Κατά το μέρος δε που κατοχυρώνει αυτό το δικαίωμα, η διάταξη αυτή του Χάρτη έχει επιτακτικό και ανεπιφύλακτο χαρακτήρα, προεχόντως διότι δεν κάνει καμία παραπομπή (αντίθετα με ορισμένες άλλες διατάξεις του Χάρτη¹⁸) σε ειδικότερες σχετικές ρυθμίσεις του ενωσιακού ή του εθνικού δικαίου. Οι τυχόν ειδικότερες αυτές ρυθμίσεις καλούνται, απλώς, να προσδιορίσουν τη συγκεκριμένη διάρκεια της ετήσιας άδειας και να προσδιορίσουν προϋποθέσεις χρήσης της άδειας, υπό τον όρο ότι δεν θίγεται, πάντως, το βασικό περιεχόμενο, ο πυρήνας, του σχετικού δικαιώματος του εργαζομένου. Το άρθρο 31, παράγραφος 2, του Χάρτη είναι, συνεπώς, διάταξη προικισμένη με άμεσο αποτέλεσμα και το δικαίωμα που κατοχυρώνει είναι δεκτικό ευθείας και αυτοτελούς επικλήσεως ενώπιον του εθνικού δικαστή σε διαφορά που εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, έστω και αν η διαφορά αυτή είναι διαφορά μεταξύ ιδιωτών. Έστω, συνεπώς, και αν η επίκληση, από τον εργαζόμενο, του δικαιώματος αυτού που κατοχυρώνει υπέρ του ο Χάρτης επάγεται σύστοιχες υποχρεώσεις για τον ιδιώτη εργοδότη του. Υποχρεώσεις, όμως, που δεν επιβάλλει πρωτοτύπως η οδηγία αλλά ο Χάρτης. Στο σημείο αυτό, η απόφαση Max-Planck-Gesellschaft προσθέτει, πράγματι, στη συλλογιστική της απόφασης Egenberger ένα σημαντικό στοιχείο που ενυπήρχε ήδη στην τελευταία αυτή απόφαση, αλλά διατυπώνεται πλέον ρητώς, και με έμφαση: μολονότι το άρθρο 51, παράγραφος 1, του Χάρτη ορίζει ότι οι υποχρεώσεις που επιβάλλει βαρύνουν τα θεσμικά και λοιπά

¹⁸ Βλ. συναφώς απόφαση της 15^{ης} Ιανουαρίου 2014, Association de médiation sociale (C-176/12, EU:C:2014:2, σκέψεις 45 έως 49).

όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, καθώς και τα κράτη μέλη όταν εφαρμόζουν δίκαιο της Ένωσης, η διάταξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως αποκλείουσα το ενδεχόμενο να γεννούν ορισμένες διατάξεις του Χάρτη υποχρεώσεις και εις βάρος ιδιωτών. Τέτοια είναι, κατά το Δικαστήριο, η περίπτωση του άρθρου 31, παράγραφος 2, του Χάρτη, καθώς το δικαίωμα κάθε εργαζομένου σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών συνεπάγεται, ως εκ της φύσεώς του, σύστοιχη υποχρέωση του εργοδότη να διασφαλίζει ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος αυτού. Αναγνωρίζεται έτσι (δικό μου σχόλιο) ότι ορισμένα δικαιώματα που κατοχυρώνει ο Χάρτης μπορούν να αναπτύξουν τριτενέργεια, εφόσον συντρέχουν δύο προϋποθέσεις: πρώτον, οι αντίστοιχες διατάξεις του Χάρτη πρέπει να είναι σαφείς και ανεπιφύλακτες, ώστε να είναι ικανές να αναπτύξουν άμεσο αποτέλεσμα και, δεύτερον, τα κατοχυρούμενα υπέρ ορισμένων ιδιωτών δικαιώματα πρέπει να γεννούν, εκ φύσεως, αντίστοιχες υποχρεώσεις άλλων ιδιωτών. Και η τριτενέργεια των διατάξεων αυτών του Χάρτη έχει, βέβαια, τη διαδικαστική/δικονομική πτυχή της: οι διατάξεις αυτές μπορούν να τύχουν επικλήσεως ενώπιον του εθνικού δικαστή και στο πλαίσιο διαφορών μεταξύ ιδιωτών¹⁹.

18. Η τελευταία απόφαση στην οποία ήθελα να αναφερθώ σε αυτήν την ενότητα, είναι η απόφαση στην υπόθεση X (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας)²⁰. Η απόφαση εκδόθηκε επί σειράς προδικαστικών ερωτημάτων που υπέβαλε πολωνικό δικαστήριο, ενώπιον του οποίου εκκρεμούσε διαφορά μεταξύ ιδιωτών, δηλαδή ενός απολυθέντος εργαζομένου και μιας εταιρείας περιορισμένης ευθύνης που ήταν ο πρώην εργοδότης του. Διαφορά γεννηθείσα λόγω της καταγγελίας

¹⁹ Απόφαση Max-Planck, σκέψη 74.

²⁰ Βλ. υποσημείωση 9.

της σύμβασης ορισμένου χρόνου που συνέδεε τον εργαζόμενο με την εταιρεία. Επρόκειτο, ειδικότερα, περί αγωγής, με την οποία ο απολυθείς ζητούσε να υποχρεωθεί η εναγόμενη εταιρεία να αποκαταστήσει τη ζημία που υπέστη από την καταγγελία της συμβάσεώς του, καταγγελία που ήταν, κατά τον εναγόμενο, παράνομη, μεταξύ άλλων και διότι η εταιρεία δεν επικαλέσθηκε τους λόγους που δικαιολογούσαν την καταγγελία. Τούτο συνιστούσε, κατά τον εναγόμενο πάντοτε, παραβίαση της απαγόρευσης των διακρίσεων, δοθέντος ότι τέτοια υποχρέωση αιτιολόγησης βαρύνει, κατά το πολωνικό δίκαιο, τους εργοδότες μόνον όταν προβαίνουν σε καταγγελία σύμβασης αορίστου χρόνου. Το δικαστήριο της παραπομπής επιβεβαίωσε ότι η διαφορά αυτή μεταξύ των όρων καταγγελίας συμβάσεως ορισμένου και συμβάσεως αορίστου χρόνου υφίσταται, πράγματι, στο πολωνικό δίκαιο. Προσέθεσε ότι τούτο συνεπάγεται διαφορά και από άποψη παροχής δικαστικής προστασίας, διότι, επί καταγγελίας συμβάσεως αορίστου χρόνου, ο αρμόδιος δικαστής μπορεί να ελέγξει τη νομιμότητα του λόγου καταγγελίας που επικαλείται ο εργοδότης, ενώ τέτοιος δικαστικός έλεγχος δεν μπορεί να χωρήσει επί καταγγελίας συμβάσεως ορισμένου χρόνου, ελλείψει ακριβώς της υποχρεώσεως αιτιολογήσεως της καταγγελίας. Υπό τα δεδομένα αυτά, το πολωνικό δικαστήριο υπέβαλε το ερώτημα αν ένα τέτοιο σύστημα εθνικών ρυθμίσεων είναι συμβατό με το ενωσιακό δίκαιο και, ειδικότερα, με τη συμφωνία-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου, η οποία έχει προσαρτηθεί ως παράρτημα στην οδηγία 1999/70²¹ και η οποία ορίζει, μεταξύ άλλων, ότι,

²¹ Συμφωνία-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου, η οποία συνήφθη στις 18 Μαρτίου 1999 και περιλαμβάνεται στο παράρτημα της οδηγίας 1999/70/ΕΚ του Συμβουλίου, της 28ης Ιουνίου 1999, σχετικά με τη συμφωνία-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου που συνήφθη από τη CES, την UNICE και το CEEP (ΕΕ 1999, L 175, σ. 43),

όσον αφορά τις συνθήκες απασχόλησης, οι εργαζόμενοι ορισμένου χρόνου δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται δυσμενώς σε σχέση με τους εργαζόμενους αορίστου χρόνου, εκτός αν τούτο δικαιολογείται από αντικειμενικούς λόγους. Υπέβαλε, επίσης, το ερώτημα αν η διάταξη αυτή της συμφωνίας-πλαίσιου μπορεί να τύχει επικλήσεως στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών.

19. Πώς απάντησε το Δικαστήριο στα ερωτήματα αυτά; Το Δικαστήριο θεώρησε, με σειρά σκέψεων (στις οποίες δεν έχω, δυστυχώς, χρόνο να αναφερθώ εν εκτάσει), ότι εθνικές ρυθμίσεις, όπως οι εφαρμοστέες στην κύρια δίκη, δεν είναι, κατ' αρχήν, συμβατές με την κρίσιμη διάταξη της συμφωνίας-πλαίσιο, διότι εισάγουν διαφορετική μεταχείριση, ως προς τις συνθήκες απασχόλησης, μεταξύ εργαζομένων ορισμένου και εργαζομένων αορίστου χρόνου²², χωρίς η διαφορετική αυτή μεταχείριση να δικαιολογείται από αντικειμενικούς λόγους, όπως απαιτεί η κρίσιμη διάταξη της συμφωνίας-πλαίσιο. Υπενθύμισε, επίσης, ότι το Δικαστήριο έχει ήδη κρίνει ότι η κρίσιμη αυτή διάταξη, ως σαφής και ανεπιφύλακτη, αναπτύσσει άμεσο αποτέλεσμα και μπορεί, ως εκ τούτου, να τύχει επικλήσεως ενώπιον εθνικού δικαστηρίου, στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιώτη και κρατικής, εν ευρεία εννοία, αρχής. Όχι, όμως, υπενθυμίζει το Δικαστήριο, και σε διαφορά μεταξύ ιδιωτών.²³ Αλλά στο σημείο αυτό, η συλλογιστική του Δικαστηρίου φθάνει στην πιο ενδιαφέρουσα τροπή της. Όταν, μας λέει το Δικαστήριο, ένα κράτος μέλος θεσπίζει ρύθμιση, όπως εκείνη της κύριας δίκης, κινείται, πάντως, στο πεδίο που διέπεται από την οδηγία 1999/70 και την προσηρτημένη σ' αυτήν συμφωνία-πλαίσιο. Εφαρμόζει, με άλλα λόγια, δίκαιο

²² Απόφαση X (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας), σκέψη 56.

²³ Απόφαση X (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας), σκέψη 76.

της Ένωσης, υπό την έννοια του άρθρου 51, παράγραφος 1 του Χάρτη και οφείλει, επομένως, να σέβεται τα δικαιώματα που ο Χάρτης κατοχυρώνει, περιλαμβανομένου και του δικαιώματος στην παροχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που κατοχυρώνει το άρθρο 47 του Χάρτη, διάταξη προικισμένη με άμεσο αποτέλεσμα, κατά τα ήδη κριθέντα με την απόφαση Egenberger. Όμως, η μη αιτιολόγηση της καταγγελίας συμβάσεως ορισμένου χρόνου συνιστά περιορισμό του δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας του απολυθέντος. Διότι ο τελευταίος στερείται των πληροφοριών που είναι αναγκαίες για να εκτιμήσει τον τυχόν αδικαιολόγητο χαρακτήρα της καταγγελίας της συμβάσεώς του και να κρίνει αν είναι σκόπιμη η έγερση σχετικής ένδικης διαφοράς. Ο περιορισμός δε αυτός δεν δικαιολογείται, για τους αυτούς ακριβώς λόγους που δεν δικαιολογείται η διαφορετική μεταχείριση μεταξύ εργαζομένων αορίστου και εργαζομένων ορισμένου χρόνου ως προς τις απαιτήσεις αιτιολόγησης της καταγγελίας των συμβάσεών τους. Συμπέρασμα του Δικαστηρίου: το εθνικό δικαστήριο που επιλαμβάνεται σχετικής διαφοράς οφείλει να διασφαλίσει το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας του απολυθέντος, αφήνοντας ανεφάρμοστη, εν ανάγκη, κάθε αντίθετη εθνική διάταξη που περιορίζει αδικαιολόγητα, από την άποψη που επεσήμανε το Δικαστήριο, το δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη. Έτσι, η δικαστική προστασία του εργαζομένου κατά τρόπο σύμφωνο με την οδηγία δεν επιτυγχάνεται μέσω της εφαρμογής των ουσιαστικών της ρυθμίσεων, οι οποίες δεν μπορούν, καθεαυτές, να αναπτύξουν άμεσο αποτέλεσμα επί διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, αλλά μέσω του ότι άγεται σε εφαρμογή το άρθρο 47 του Χάρτη, διάταξη η οποία, ως

διάταξη του πρωτογενούς δικαίου προικισμένη με άμεσο αποτέλεσμα²⁴, αναπτύσσει ανεμπόδιστα άμεσο αποτέλεσμα και επί διαφοράς μεταξύ ιδιωτών.

20. Φθάνει, λοιπόν, η στιγμή να πάρω θέση στο ερώτημα που θέτει ο τίτλος της δεύτερης θεματικής μας: η εμβέλεια της αρχής του αποκλεισμού οριζοντίου αποτελέσματος των οδηγιών βρίσκεται σε διαδικασία συρρίκνωσης; Θα έδινα στο ερώτημα αυτό αρνητική απάντηση. Αν επέμεινα, ίσως και υπερβολικά, στις λεπτομέρειες του συλλογισμού των αποφάσεων οι οποίες συγκροτούν τη νομολογιακή γραμμή που θα μπορούσε να εκληφθεί ως σύμπτωμα μιας τέτοιας συρρίκνωσης, ήταν διότι η εκ του σύνεγγυς αυτή εξέταση δείχνει, μου φαίνεται, ότι η νομολογία αυτή αφήνει άθικτη τη ratio της αρχής, όπως την υπενθύμισα στο πρώτο, εισαγωγικό μέρος της εισήγησης. Τη ratio αυτήν του αποκλεισμού οριζοντίου αποτελέσματος των οδηγιών επικαλείται, σημειώνω, και η πιο πρόσφατη από τις αποφάσεις που παρουσίασα στο δεύτερο μέρος της εισήγησης, η απόφαση X (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας). Αλλά αν η ratio εξακολουθεί να ισχύει (εν συνόψει: το οριζόντιο αποτέλεσμα των οδηγιών αποκλείεται ως εκ του ότι ο δεσμευτικός χαρακτήρας μιας οδηγίας υφίσταται μόνον έναντι των κρατών μελών στα οποία απευθύνεται²⁵) δεν μπορούν παρά να μείνουν अपαράλλακτες και οι συνέπειες αυτής της ratio, συνέπειες τις οποίες η απόφαση X (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας) επίσης υπενθυμίζει: η διάταξη μιας οδηγίας εξακολουθεί να μην μπορεί, αφεαυτής, να γεννήσει υποχρέωση εις βάρος ιδιώτη και, επομένως, μια τέτοια διάταξη δεν μπορεί, έστω και αν

²⁴ Απόφαση X (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας), σκέψη 80 με παραπομπή στην σκέψη 78 της απόφασης Egenberger.

²⁵ Βλ. πρόσφατη υπενθύμιση της ratio και στην απόφαση του Τμήματος Μείζονος Συνθέσεως της 18ης Ιανουαρίου 2022, Thelen Technopark Berlin (C-261/20, EU:C:2022:33, σκέψη 32).

είναι σαφής και ανεπιφύλακτη, να αναπτύξει οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα επί διαφοράς μεταξύ ιδιωτών. Έτσι, η νομολογιακή γραμμή, της οποίας η απόφαση X (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας) αποτελεί τον πιο πρόσφατο σταθμό, επιβεβαιώνοντας τη ratio της αρχής και τις συνέπειές της, δεν περιορίζει, νομίζω, την εμβέλεια της αρχής, αλλά κινείται απολύτως μέσα στη λογική της: στις υποθέσεις στις οποίες αναφέρθηκα στο δεύτερο μέρος της παρουσίασης, η διάταξη που αναπτύσσει άμεσο αποτέλεσμα στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών και η οποία, αποτελώντας τη βάση του δικαιώματος ενός ιδιώτη, συνιστά, εν ταυτώ, και τη βάση της αντίστοιχης υποχρέωσης του ιδιώτη αντιδίκου του, **δεν** είναι διάταξη της οδηγίας που διέπει την οικεία ύλη, αλλά μια σαφής και ανεπιφύλακτη διάταξη του Χάρτη, την οποία η οδηγία, απλώς, απηχεί στο ειδικό πεδίο που ρυθμίζει. Με δεδομένο δε ότι πρόκειται για σαφή και ανεπιφύλακτη διάταξη του **πρωτογενούς** δικαίου, η ratio της αρχής του αποκλεισμού οριζοντίου αποτελέσματος των **οδηγιών** δεν έχει πλέον πεδίο εφαρμογής, έτσι ώστε η διάταξη αυτή του πρωτογενούς δικαίου μπορεί να αναπτύξει πλήρως το άμεσο αποτέλεσμά της, ακόμη και επί διαφοράς μεταξύ ιδιωτών. Με άλλα λόγια, οι αποφάσεις Egenberger, Max-Planck και X (Μη αιτιολόγηση καταγγελίας) δεν στοιχειοθετούν, κατά τη γνώμη μου, συρρίκνωση της αρχής του αποκλεισμού του οριζοντίου αποτελέσματος των οδηγιών, αλλά αποσαφήνιση, κατ' ουσίαν, του πεδίου εφαρμογής της.

21. Θα σταματήσω, όμως, εδώ, καθώς ανυπομονώ να ακούσω την άποψη της συνεισηγήτριάς μου.